

Eremenko M. M. The system of financial support of southern ukrainian military clergy (1775-1853 years)

The article is devoted to the study of sources of maintenance the clerics of armed forces in Southern Ukraine between liquidation of Zaporizhzhya Vol'nosti and the beginning of the Crimean War. We have studied the change of material content, the specific of material support of clergy of various military units of the region.

Keywords: military clergy, southern Ukraine, military units, church land

УДК 94:262.1(470+571)"17"

О. В. Чупис

СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ УРЯДІВ РОСІЇ У XVIII ст.

У статті розглядається аналіз секуляризаційних процесів, пов'язаних зі зміною положення Православної Церкви, церковно-державних відносин у Росії в XVIII ст. Проаналізовано заходи урядової політики, їх вплив на внутрішньоцерковне життя, що привели до відчуження земельної власності духовних феодалів у Росії в XVIII ст.

Ключові слова: секуляризація, духовенство, монастирські землі, Синод, Колегія Економії.

Звертаючись до термінологічного і понятійного довідника історичної науки, знаходимо три визначення терміну «секуляризація»: 1. Звільнення від церковного впливу в громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості; 2. Вилучення чогось із церковного відання і передання його громадському чи суспільному (наприклад, шкільного викладання); 3. Перетворення церковної та монастирської власності на державну. У цьому значенні термін «секуляризація», як встановив М. Хеккель, уперше було вжито для позначення подібних процесів у 1646 р. французьким посланцем в Мюнстері Лонгевіллем. З того часу він став загальноприйнятим у західноєвропейській (особливо англосовітській) історіографії. Російські історики вживали цей термін лише стосовно західноєвропейського досвіду і секвестрування монастирського землеволодіння (1764 р.) на терені центральної Росії. Українські історики також використовують термін «секуляризація» стосовно церковних реформ на Лівобережній та Правобережній Україні в кінці XVIII — першій пол. XIX ст. [1, с. 332].

XVIII ст. — час остаточного створення абсолютистської системи влади. В релігійній політиці гостро постало питання про усунення земельної власності православного духовенства, який визначив секуляризаційний курс російського уряду другої половини XVIII ст. Проводячи секуляризацію, державна влада завершувала тривалу боротьбу з духовенством за політичну гегемонію, ліквідуючи його претензії на владні функції. При цьому правлячий режим прагнув пом'якшити напруження станових конфліктів, що стали постійним фактором соціально-політичного в XVIII ст. Тому, ставимо перед собою головну мету даного дослідження — проаналізувати церковне землеволодіння Російської імперії, його структури, переважно, на прикладі монастирського землеволодіння до і після секуляризаційної реформи 1764 р. та з'ясувати основні результати секуляризації.

Історіографія секуляризаційних процесів в Російській імперії представлена працями П.В. Верховського [2], М.І. Горчакова [3-4], І.К. Смолича [5], та ін. Також знаходимо в працях Є.В. Анісімова [6], І.А. Булигіна [7], А.І. Комісаренка [8-9], В.М. Мордвінцева [10], А.В. Борисова, Н.С.Велитченка, Ю.Б. Смирнова [11]. Вагомий матеріал вичерпано з законодавчих актів, що увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії [12-19] та «Полного собрания постановлений и распоряжений по Ведомству Православного Исповедания Российской Империи» [20-23].

У Російській Православній Церкві законодавча влада в усьому, що стосується юридичного оформлення устрою Церкви, визначалася самодержавним монархом. Жодна установа, в тому числі й Синод, не могла створити закон без затвердження верховної влади в особі імператора. В Російській імперії юридичне становище православних монастирів загалом та чернецтва зокрема було оформлено нормами канонічного права у поєднанні зі Зібранням Законів Російської імперії. Російське законодавство XVIII ст. стосовно чернецтва та монастирів пронизано петровською тезою «нынешние житие монахов немало зла происходит, понесе большею частию теньядцы суть» [22, с. 58].

Православне духовенство за своїм правовим статусом розподілялося на біле та чорне. Чорне духовенство за адміністративними функціями та правовим статусом поділялося на дві основні групи: 1) духовна влада: митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, «строители», ігумені та настоятельниці монастирів жіночих; 2) решта чернецтва — братія [21, с. 248-249].

Чисельність монастирів та ченців у XVIII ст. виглядала таким чином. В 1700–1701 рр. в Росії нараховувалось 1201 монастир (965 чол., 236 жін.). За реєстром 1724 р. на всіх монастирях Російської імперії перебувало 14 534 ченців та 10 673 черниць, всього — 25 207 [24, с. 491]. За донесенням Синоду від 1 січня 1762 р., у всіх єпархіях налічувалося 954 монастирів, з маєтками і без них, із 11 153 чернецтвом [25, с.346-348]. Після секуляризації 1764 р. Синод постановив скасувати 418 монастирів. Залишилося 536 монастирів, з яких 226 утримувались від держави, решта ж 310 монастирів повинні були існувати на добровільній приношенні народу [25, с. 274].

У 1701 р. у веденні Монастирського приказу складалося 137 823 селянських дворів, що знаходилися на церковних землях. За Петра стягувати податки з цих дворів було доручено вже не церковним установам, як було в попередньому столітті, а офіцерам держави. «Монастирі повинні були постачати продовольство для

драгунів, фураж для коней і приміщення для іноземців, які надходили на царську службу. Колишні податки збільшувалися і вводилися нові: на суднобудування, лікарні, зміст драгунських полків, споруду каналів та інше. Результатом таких часто довільних і необдуманих заходів став занепад маєтків, зниження їх прибутковості і, нарешті, втечі селян. До 1721 р., бувало, що Монастирський приказ здавав монастирям в оренду їх же власні вотчини з умовою виплати з них певних доходів» [26, с. 245]. За Петра, навіть враховуючи його численні перетворення, також не ставилося питання про обкладення культурної діяльності, об'єктом оподаткування, як і раніше була церковна земля, точніше селянські двори на церковних землях. Монастирі саме тому піддавалися додатковим обов'язком постачати фураж, що були земельною власністю.

Всі вотчини в Центральній Росії Монастирський приказ поділив на дві категорії: «определенные», податки з яких збирали колишні господарі, і «заопределенные», доходи з них йшли повністю державі [10, с. 278]. З у 1701 р. у деяких монастирів (Патіївського, Спасо-Прилуцького) відібрали всі вотчини, а в інших частково (московський Новоспаский). Хоча поступово в 20-х роках XVIII ст. «заопределенные» володіння були повернуті монастирям, вони назавжди втратили право збирати податі на свою користь в колишньому розмірі зі своїх угідь і витратити їх на свій розсуд [3, с. 102, 122, 133, 151-155]. Повернулися до монастирів їх вотчини в розладнаному стані, населення в них різко скоротилося. Та й повернуті їм були не всі володіння. Деякі з них остаточно перейшли державі або світським феодалам. Уряд здійснив часткову секуляризацію монастирських вотчин, що було спрямовано на ліквідацію економічної могутності Церкви.

Серед «определенных» монастирів Патріаршої області найбагатшим із московських монастирів був Чудів монастир. Він мав дохід в 4725 руб. 51¼ коп., 1604½ четв. оброчного хліба і сіяв на себе 507 дес. пашні. За ним йшов Вознесенський дівочий монастир, що отримав 3270 руб. 58 коп., 2864½ четв. оброчного хліба і засіяв 134 дес. пашні. В Ростовській єпархії виділявся своїми великими прибутками Спасо-Ярославський монастир, в Вологодській – Кирило-Білозірський монастир, в Суздальській – Спасо-Євфим'їв монастир, в Тверській – Троїцько-Калязін монастир.

Всі 60 «определенных» монастирів отримали наступний дохід: 56 898 руб. 33 коп., 11 883 четв. оброчного хліба і врожай з 12 317 дес. 1485 четв. десятиної пашні [27, лл. 789-793; 7, с. 160-170]. Це дозволяє нам говорити про те, що в більшості своїй всі ці монастирі в 1701 – 1705 рр. були великими власниками, отримавши на той час великі грошові і хлібні доходи.

В 1706 – 1710 рр, в результаті реформи, частина доходів була залишена на їх утримання, а частина стала вилучатися в казну, що вплинуло на їх господарство. Наприклад, на утримання монастирів з загального доходу в 56 898 руб. 33 коп., 11 883 четв. оброчного хліба і врожай з 12 317 дес. 1485 четв. десятиної пашні було опре ділено 25 886 руб. 45 коп. (біля 46 %), 8531 четв. оброчного хліба (біля 72 %) і 7938 дес. та 1485 четв. дес. пашні (біля 64 %). Відповідно вказу стало вилучатись 30 815 руб. 45 коп. (майже 54 % їх загального доходу), 3352 четв. оброчного хліба (28 %), і 4249 дес. пашні (біля 36 %) [7, с. 171-172]. Іншими словами, уряд мав отримувати більше половини всіх грошових доходів «определенных» монастирів і біля четверті оброчного хліба та десятиної пашні.

Таким чином, у Монастирському приказі стали розрізняти дві категорії доходів: «определенные», призначені для утримання церковних установ, і «заопределенные», призначені для державної скарбниці на зазначені Петром просвітницькі та благодійні цілі [28, с. 495]. 7 квітня 1722 р. Петро I постановив, щоб усі «определенные» церковники були записані там, де проживали. Більше того, якщо Церква при якій вони жили, знаходилась на поміщицьких землях, то вони потрапляли не тільки в тягло, а і в кріпосну залежність: «...писать в подушный збор на вотчинниковых землях того села, чье то село. И тому вотчиннику ими владеть» [6, с. 223-224].

Монастирі привертали особливу увагу Петра I. Вони були власниками величезного багатства – землі та селян, крім того, занепад моральності серед ченців давно стало серйозною проблемою. Якщо в указі від 30 грудня 1701 р. всі ченці переводилися на відповідне утримання «по 10 рублей денег и 10 четвертей хлеба на каждого, без различия начальных и подначальных», то згодом «Табелем 1710 р.» вони були скорочені і в 1724 р. доведені до 6 рублів і 5 четвертей хліба на рік, з незначною надбавкою для настоятелів і ієромонахів [4, с. 473]. Але, крім цього, дуже часто, особливо під час Північної війни, виходили зовсім несподівані розпорядження, що стосувалися серед іншого і монастирського господарства. Якщо потрібні були коні для кавалерії, то монастирі західних повітів повинні були постачати коней; якщо драгунським коням потрібно було сіно, то монастирі повинні були негайно взяти на себе постачання їх сіном; якщо виписані за кордону фахівці з вирощування тютюну (табакмейстери) потребували в житлі і харчуванні, то і про це повинні були піклуватися монастирі [3, с. 140]. Початковий план Петра використовувати частину доходів від монастирських володінь в благодійних цілях виявився нездійсненним, зважаючи витрати на ведення війни, і гроші і дохід натурою використовувалися в основному на військові потреби та на інші незаплановані витрати державної скарбниці [3, с. 165]. Деякі монастирські володіння були підпорядковані окремим приказам – Преображенському або Поштовому, інші приписані до фабрик. Щоб збільшити доходи від цих володінь, Монастирський приказ здавав їх в оренду приватним особам, якщо орендарі погоджувались укласти договір на умовах додаткової орендної плати. Справа дійшла до того, що орендувати ці землі могли і їх колишні власники, тобто церковні установи, якщо вони готові були укласти відповідні договори.

Для Петра важливішою була практична, а не правова сторона справи, тобто його не хвилювало питання про те, хто є або повинен вважатися власником маєтків – держава чи Церква. Зрозуміло, що Синодові довелося приділити особливу увагу питанню про те, хто повинен розпоряджатися церковними володіннями, особливо після указу від 16 жовтня 1720 р. це питання обговорювалося вже на першому засіданні Синоду 14 лютого 1721, і цареві зроблений був запит такого змісту: «Вотчины... в одной Духовной коллегии ведать ли, того ради, что оные от гражданских управителей пришли в скудость и пустоту, а

Духовная коллегия присягнула, как и верности, так и во искании интереса царского величества против прочих коллегий не меньше. А в «Регламенте духовном» положено, что такое правление надлежать будет до Духовной коллегии» [20, № 3734].

31 січня 1724 р. був виданий указ про монашество, укладений Петром I і доповнений Феофаном Прокоповичем. Монахи звинувачувалися в лінощах, дармоїдстві. Наказувалось облаштовувати в монастирях добродійні заклади, притулки для старих солдатів, засновувати семінарії, де освічені вихованці, що хочуть стати монахами задля архієрейства, могли б постригатися, досягнувши 30-річного віку [29, арк. 17]. Вже заголовок цього указу говорить: «Объявление, когда и какой ради вины начался чин монашеский, и каковой был образ жития монахов древних, и како нынешних исправит, хотя по некоему древним подобию, надлежит... Истинные монахи были, понеже не тоию что от людей не требовали, — сказано в «Оголошенні», — но ниже хотели, чтоб их люди видели или слышали о них...». В «Оголошенні» міститься обґрунтування поглядів Петра на чернецтво та всіх його заходів зі скорочення числа монастирів і по використанню монастирських володінь в державних цілях [12, № 1886]. 5 лютого видається приблизний штат монастирів, в якому встановлюється річне утримання чернецтва братії грошима і хлібом (на рядового ченця в рік виділялося 6 рублів і 5 чвертей хліба). У зв'язку з влаштуванням штатів, в 1724 р. посилюються вимоги про надання відомостей господарського стану монастирів та епархій. Однак Синод і Київська митрополія, як і раніше, таких відомостей не надавали [10, с. 283].

Перед смертю Петро наказав Чудів, Вознесенський, Новодівичий монастирі в Москві передати для хворих, старих і калік, Первинський — для шкіл, Андріївський — для підкинутих немовлят.

З володінь чоловічих і жіночих монастирів уряд брав гроші стрілецькі, полонянничні, ямські, кормові, вугільні, на утримання в'язниць, оброчні, орендні, надзвичайні податки. Селяни поставляли державі продукти харчування, фураж, містили армійських коней, несли підводну і постійну повинність, залучалися на будівельні та ремонтні роботи, брали участь в будівництві вулиць.

28 січня 1725 р. помер Петро I. Після нього нові урядові заходи, що стосувалися чорного духовенства, не тільки продовжили його політику, але виявилися навіть більш глибокими, особливо при імператриці Анні. При Катерині I, в першу чергу, були підтверджені численні укази Петра. Наприклад, було наказано позбавляти чернечого звання, зраджувати світському суду і піддавати публічному покаранню батогами ченців, що бігли з своїх монастирів; було також наказано розсилати по монастирях хворих, інвалідів війни, душевнохворих і навіть засуджених злочинців (колядників) [23, № 1678, 1778, 1492, 1787].

Оскільки кількість чорного духовенства, особливо в малобратських монастирях, дуже скоротилося, за Петра II видані були деякі розпорядження, які пом'якшували колишні заходи, прийняті щодо монастирів цієї категорії. Були знову відкриті деякі невеликі обителі, і братія повернулася до них [23, № 1716, 1767, 1772, 1786]. Короткий період царювання Петра II був часом різних послаблень для чернецтва і поживлення опозиційних настроїв. На деякий час ожила думка про відновлення патріаршества. В оточенні неповнолітнього Петра II (у 1727 р. йому було тільки 11 років), головну роль відігравала родина князя А. Г. Долгорукого, молодша дочка якого, Катерина, була заручена з юним імператором. Петро II був сином царевича Олексія, сина Петра I, з яким теж пов'язували свої надії опозиційні церковні кола. Долгорукові і деякі представники церковної ієрархії мріяли в царювання юного Петра II ліквідувати наслідки церковних реформ Петра Великого. Але раптова смерть Петра II від віспи, що сталося 18 січня 1730 р., засмутила ці задуми [2, с. 26-27].

Десятирічний період правління імператриці Анни Іоаннівни (1730 – 1740) був складним для Російської Церкви, і найважчим для чернецтва [14, № 8506]. Згодом, вже при імператриці Єлизаветі, обдарований проповідник архієпископ Дмитрій Сеченов назвав правління Анни «неблагополучним часом» [30, с. 12].

У цю пору головним продовжувачем петровської церковної політики був Феофан Прокопович, який зумів заслужити довіру Анни і Бірона. До своєї смерті (1736) Феофан був великим сановником в Синоді. Вже в 1731 р. Синод був повністю підпорядкований Кабінету міністрів, в якому правив Остерман [18, № 5871]. Колишні укази були підтверджені і посилені новими; на епархіальних архієреїв покладалася повна відповідальність за найменші правопорушення підвладних їм осіб, з накладенням грошового штрафу в розмірі 100 рублів; згодом, у 1734 р., грошовий штраф за постриг у ченці в обхід закону – а дозволялося постригати лише овдовілих священиків і вийшли у відставку солдат – був доведений до 500 рублів, при цьому настоятель монастиря засуджувався на довічне заслання, а сам новопострижений інок позбавлявся чернечого звання та зазнавав тілесного покарання [18, № 6177, 6189, 6574, 6561]. На настоятелів монастирів покладалася обов'язок не тільки підтримувати порядок в монастирях, але і доносити безпосередньо в Синод про всі правопорушення, вчинені ченцями, винні або віддавалися в солдати, або посилалися в сибірські рудники. Синод був повністю усунутий від судових справ, він повинен був тільки позбавляти чернечого звання винних, але й це він робив за вказівкою уряду. Прикладом цього, може служити ситуація, коли московським Вознесенським жіночим монастирем більше року керував капітан Семенівського полку замість ігумені, яка в цей час піддавалася допитам у Петербурзі [25, с. 72].

Особливо руйнівними для чорного духовенства були, так звані, побори ченців. При таких розборах багато їх, в основному за політичними звинуваченнями, виганяли з монастирів – молодих забирали в солдати, літніх позбавляли чернечого звання і відправляли на примусові роботи на Урал або в Сибір. Проводила такі розбори Таємна канцелярія, і в результаті число ченців значно скоротилося. Якщо в 1724 р., згідно зі звітом, у монастирях налічувалося 25 207 ченців і черниць, то в кінці правління Анни – лише 14 282 (7829 ченців і 6453 черниць). Після смерті імператриці Синод склав для уряду звіт, який змалював картину занепаду монастирського життя: деякі обителі стояли зовсім порожні, в інших залишалася так мало ченців і вони були настільки немічним, що нікому було здійснювати богослужіння; при розборах було зміщено і взято

під варту особливо багато настоятелів монастирів, і управління монастирями знаходилося в самому жалюгідному стані; в монастирському побуті відсутні навіть ознаки чернечого життя; в духовних семінаріях не було вчителів і нікого було запросити на їх місце. У синодальному звіті зроблено висновок про те, що чернецтво в Росії стоїть на межі повного знищення, тому Синод просив знову дозволити здійснювати постриг у ченці, і не після 3-річного, а тільки 6-місячного послушницької спроби. Уряд регентши Анни доброзичливо зустрів це прохання і задовольнив його [18, № 8303, 8309]. Зрозуміло, що при такій церковній політиці церковне життя відображало невтішну картину.

При імператриці Єлизаветі чорне духовенство могло, нарешті, зітхнути спокійно. Принаймні, імператриця не вдавалася до тих заходів, які до неї були звичайною справою, але в багатьох питаннях вона залишилася вірна лінії свого батька Петра I. Особисте благочестя утримувало її від непотрібних нападів на Церкву, але її церковна політика була обумовлена загальними принципами адміністративної політики [31, с. 242, 441–459]. Імператриця дозволила на кошти казни відновити два монастиря – Валаамський і Коневський, обидва вони в результаті заходів, проведених в XVIII ст., знаходилися в занепаді. Вона розпорядилася також, щоб Троїце-Сергієв монастир був найменовано лаврою (1744 р.); багато обителів отримали грошову допомогу [15, № 8960]. Але постриг у ченці і раніше контролювався урядом, тільки в південноруських єпархіях (малоросійських монастирях) архієреї і настоятель Києво-Печерського монастиря мали право по своїй волі здійснювати постриг. Лише в 1761 р., незадовго до своєї кончини, імператриця видала указ, котрий дозволив вільний постриг. У пору її правління монастирі, як і раніше служили притулком для інвалідів війни, престарілих солдатів, душевнохворих і малолітніх злочинців.

30 вересня 1757 р. на засіданні Конференції, Єлизавета видала указ відібрати в монастирів та архієрейських будинків право на управління своїми вотчинами, надіславши до них відставних штаб- і обер-офіцерів, а також скласти опис майна монастирів, встановити розмір повинностей з монастирських селян, що зрівнювався з поміщицькими селянами. На монастирі дозволялося накладати тільки суми, передбачені штатом і, нарешті, перевести духовенство на штатне утримання [32, лл. 482-482 об.]. У 1758 р. обговорювався план, за яким їх передбачалося видалити з обителів, побудувати для них особливі притулки, але містити ці притулки за рахунок монастирських земельних володінь, однак план залишився тільки на папері [15, № 9591, 10665, 11332].

На початку 60-х років XVIII ст. абсолютизм все-таки наніс великий удар духовним власникам землі та селянам. Імператор Петро III вже в лютому 1762 р. направив в Сенат іменний указ, в якому він розхвалював мудрість Єлизавети Петрівни і її розпорядження по відношенню до монастирів від 30 вересня 1757 р. [16, № 11441]. Через три дні – 19 лютого – цей указ обговорювався на засідання Сенату. Торкаючись повинностей монастирських селян, Сенат визначив їх в розмірі 1 руб. із особи. Орні землі Сенат пропонував передати селянам, а інші угіддя пропонувалось здавати селянам. Ці пропозиції були схвалені Петром III та були включені в сенатські укази від 16 лютого та 21 березня 1762 року, які фактично оголошували секуляризацію церковного майна. На основі цих указів створилась відповідна колегія – Економії, в духовні вотчини направляли обер-офіцерів, на духовні установи надавалась хлібна і грошова платня, а на утримання церковної влади із архієрейських та монастирських вотчини надавався грошовий податок. 6 квітня видається ще один указ з інструкцією обер-офіцерам, який і закінчив всі розпорядження та узаконення Петра III по відношенню до духовного майна [18, №11498; 10, с. 296-297] (на Лівобережну Україну ці укази поширювались 1 травня 1762 р. [33, лл. 1-4 об.]). Проте, наміри імператора по відношенню церковно-майнового питання так і не вирішилось остаточно. Причина цього крилася не тільки в тому, що незабаром помер імператор, але набагато глибше – відсутність механізму контролю над виконанням указів.

Відразу по воцарінню Катерини II стало обговорюватися питання про церковні і монастирські володіння. 16 липня 1762 р. Сенат, «по проханню духовенства», прийняв постанову про те, щоб повернути маєтки церковним установам, а з монастирських селян крім 70 коп. подушного окладу стягувати ще по 1 руб., який слід було розділити на дві частини: 50 коп. в казну на утримання інвалідів та 50 коп. церковним установам, до яких поверталися монастирські селяни; стежити за цими маєтками повинні були не призначені церковними установами керуючі, а обрані селянами старости. Через два дні після цього указу, 18 липня, відбулося спільне засідання Сенату і Синоду, при цьому думки членів Синоду розділилися, архієпископ Димитрій Сеченов висловив думку, що слід утворити особливу комісію з представників духовенства і уряду, яка розробить штати для єпархіальних кафедр і монастирів і визначить порядок розподілу доходів від маєтків.

29 листопада 1762 р. новим імператорським указом була утворена Комісія з церковним володінням, три члени її представляли Церква і п'ять – уряд [9, с. 184]. Цілі маніфесту були прекрасні, але, на жаль, він не спричинив за собою зростання благочестя і не приніс користі народові. Відразу після свого виникнення Комісія зайнялася пошуком заходів по впровадженню соціального світу в духовних вотчинах. До кінця 1763 комісія мала у своєму розпорядженні відомостями про заворушення селян в 42 вотчинах 5 архієрейських будинків і 23 монастирів [34, лл. 119-126 об.]. У зв'язку з утворенням цієї комісії уряд видав ще кілька додаткових указів.

Вже 8 січня 1763 р. з'явився ще один маніфест Катерини, з якого видно, що, по-перше, укази Петра III і маніфест від 12 серпня викликали в монастирських селян замішання і небажання виплачувати додаткову подушну податку, а по-друге, духовенство, ймовірно, занадто завзято приступило до повернутого в його руки управління маєтками, так що в останньому маніфесті давалася рекомендація «утримувати» селян «в доброму порядку» [17, № 11730].

Результатом діяльності комісії стало узаконення 20 лютого 1764 р. [17, № 12000], по якому духовні влади були звільнені від управління маєтками, а останні надійшли у ведення заснованої 13 травня 1763 р. Колегії Економії духовних маєтків, що складалася з світських осіб [17, № 11814].

26 лютого 1764 р. Катерина II підписує маніфест про секуляризацію духовних володінь. Відбираючи землю і селян у духовенства Центральної Росії, уряд передавав її Колегії Економії. Маніфест складався з преамбули, в якій обґрунтовувалася думка про неминучість секуляризації, як наслідок всієї політики самодержавства по відношенню до духовної земельної власності. Внаслідок реформи у ведення абсолютистської влади перейшло 8,5 млн. десятин землі, 910 866 душ селян, біля 1,5 млн руб. щорічного доходу [10, с. 301].

Після секуляризації 1764 р. Синод постановив скасувати 418 монастирів. Залишилося 536 монастирів, з яких 226 утримувались від держави, решта ж 310 монастирів повинні були існувати на добровільні приношення народу [17, № 12000]. Так з'явилися два типи монастирів: штатні та заштатні. 31 березня 1764 вийшло додаткове розпорядження про те, щоб заштатні монастирі теж були розділені на 3 класи: 1 клас – 20 монастирів, 2 клас – 56 і 3 клас – 85, всього 161 монастир з 1247 ченцями; вони повинні були існувати або на добродійних приношеннях народу, або за рахунок розташованої близько обителів ненаселеної землі, яку ченці обробляли власними силами. Інші монастирі, кількістю 149, теж підлягали закриттю. Отже, залишилося 226 штатних і 161 заштатних, всього 387 монастирів [17, № 12121]. Вже в 1771 р. в монастирях було 527 вакантних місць [19, № 13721].

Замість колишніх робіт і оброків, як грошових, так і хлібних, з селян велено було стягувати з 1 січня 1764 по 1 руб. 50 коп. з особи., крім цих платежів «с означенных крестьян никаких хлебных зборов ... быть не имеет» [35, лл. 17 об.-18]. Обґрунтовуючи фінансові вигоди держави від реформи, Комісія надала розпис можливих доходів і витрат. Загальні надходження в казну з виявлених по третьої ревізії 910866 душ при задуманому душовому зборі повинні були складатися в розмірі 1 366299 руб. Що стосується витрат, то вони повинні були бути такими: на утримання за новим штатам 26 єпархій (26 архієреїв і 2-х вікаріїв), 159 чоловічих і 67 дівочих монастирів, 2814 чол. монашувуючих в чоловічих та 1366 чол. - в жіночих монастирях (з 58 архімандритами, 99 ігуменами, 67 ігуменями) і 5952 чол., обслуговуючих церковно-монастирські потреби (1535 «священнослужителів», 3833 слуг, 248 сторожів приставів, 336 канцелярських служителів). Комісія вважала необхідним скоротити число монастирів з більш ніж з 900 до 226, контингент ченців встановлювався в 4208 чол. замість 10 - 12 тис. чол. Обмежувався штат слуг і служителів [35, лл. 24-25 об.].

Замість відібраних вотчин монастирі, архієрейські будинки і церкви стали отримувати з колегії економії платню, при чому єпархії були розділені на три класи. У перший «клас» потрапили тільки 3 єпархії, другий – 8, третій – 15. Крім того, утворилися два лікарства – Олонецький і Севський. Три монастиря – Троїце-Сергієва Лавра, Олександрівський і Гудів – виділялися, як існуючі при єпархіях першого «класу», причому Лавра з приписаної Махрицькою обителлю набувала автономію від єпархіального архієрея. «Першокласних» чоловічих монастирів належало мати 15 з податком в 30 262 руб. 50 коп., «Второкласных» – 41 з податком в 53 787 руб. 90 коп., і «третьокласных» – 100 з податком в 80 630 руб. Серед жіночих («дівочих») монастирів в перший «клас» записувалися 4 (їх податок – 7533 руб. 60 коп.), у другий – 18 (8564 руб. 40 коп.), і в третій – 45 (16902 руб.) Загальні витрати по «штатам» повинні були зажадати від держави 519 963 руб. 91 коп., а разом з додатковими витратами (на оплату Синоду та Колегії економії, пенсії відставним офіцерам, які містилися при монастирях), центральна влада повинна була виділити 694780 крб. 52 коп. Доповідь Комісії бла схвалена імператрицею [8, с.44-45].

Усім монастирям велено залишатися на колишньому утриманні, харчуючись від мирського подаяння і ненаселених земель. Інші монастирі, понад штатні, були скасовані [19, № 12121]. Відібрання земельних володінь у монастирів не обійшлося без протестів з боку духовенства. Головними протестантами з'явилися митрополити ростовський Арсеній Мацеєвич і тобольський Павло Конюшкович. Колегія економії завідувала колишніми монастирськими вотчинами до 1786 р., коли вона була закрита, справи її були передані в державний архів. Монастирські вотчини злилися з казенним майном. У 1786 р. узаконення 1764 р. було поширено на малоросійські монастирі, а 25 квітня 1788 р. – і на губернії Харківську, Катеринославську, Курську та Воронежську. Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. велено відводити монастирям по 30 дес. землі, по млині з казенних оброчних статей і рибних ловель [19, № 16358-16359, 16375, 16649-16650, 18273].

Як і колишні правителі, за винятком Єлизавети Петрівни, Катерина II продовжувала боротьбу з так званим «надлишком духовенства». Найбільш великі заходи в цьому відношенні були прийняті в 1769 і 1784 рр. Методи, якими проводилася ця політика, були вже відомі: це віддача неприкаяних служителів церкви у військову службу, дозвіл припису до міських верств і навіть до державних селян, насильницьке переселення з центру у віддалені єпархії [11, с. 15].

Указом 1774 р. отримувати спадкові парафії було дозволено тільки синам штатного духовенства. Держава вважала можливим виробляти серед духовного стану набори для своїх цілей. Катерина II відбирала з Московської та Київської духовних академій студентів для Медико-хірургічної академії, а також набиралися студенти для Московського університету та викладачі для світських шкіл. У 1779 р. було надано розпорядження на канцелярську службу визначити «зайвих» синів церковнослужителів. Тим не менше, в епоху Катерини II було видано низку указів, що закріплювали деякі особливі права духовенства. Зокрема, світські суди отримали вказівку суворо дотримуватися заборони на втручання в справи духовної юрисдикції. Якщо духовні особи при позовах з мирянами опинялися перед світським судом, то при розгляді повинні були бути присутніми депутати від консисторій [11, с. 15].

За короткий час царювання Павла I відбулися деякі зміни у відносинах між церквою і державою. По-перше, посилилась ідеологічна взаємодія між світською і духовною владою. Імператор був переконаний в релігійній сутності влади і тим виправдовував своє втручання в церковні справи. Павло значно досяг успіху на шляху утвердження теократичного принципу своєї державності. Початок був покладений під час коронації 5 квітня 1797 р., коли Павло проголосив себе головою церкви. Він хотів відновити візантійську традицію священноімператорів. Ставлення Павла I до імператорської влади як релігійно-містичної функції виразилося в Акті про спадщину престолу від 5 квітня 1797, в якому визначено, що російський імператор є «главою церкви». Таким чином, за законом 1797 вимагалось, щоб престолонаслідник Російської імперії належав до православної церкви. В той же час претендент на престол, який вже є государем якої іншої держави, але належить до православної церкви, не втрачає своїх прав на російський престол. Це важливий факт, оскільки він відображає погляди Павла I, в яких релігійний момент переважав над державно-політичним [11, с. 16].

По-друге, поліпшилося становище духовенства, яке перетворилося в замкнутий привілейований стан. В указі імператора 1796 містилася вимога підняти достоїнства духовенства. Духовне стан було звільнено також від поліцейських зборів.

Прагнення підняти престиж духовенства знайшло своєрідний вираз у нагородженні священників світськими нагородами. У період правління Павла були подвоєні асигнування на церкву, компенсація за відібрані маєтки, збільшений кошторис на духовні школи. Крім того, імператор подвоїв розміри земельних наділів архієрейських будинків [11, с. 16].

Отже, секуляризаційні процеси, посилення впливу держави на внутрішньоцерковне життя значною мірою вплинули на положення чорного духовенства. Незважаючи на те, що за своєю природою чернече життя передбачало відстороненість від світу, замкненість, чернецтво відчувало на собі трансформації суспільно-політичної, економічної і духовної ситуації. Місце, яке відводилось державою церкві, передбачало активне включення святих обителів та їхніх насельників у справу духовного „окормлення” віруючих, що, у свою чергу, передбачало чисельні напрями взаємодії монастирів із зовнішнім світом. У той же час, інтереси тієї ж державної політики не мали на увазі нівелювання окремішності чернецтва не лише по відношенню до мирян, але і по відношенню до інших груп духовенства. Державна влада усвідомлювала, що без підтримання замкненості, без селективності складу, специфічності статусу чорне духовенство не буде мати авторитету серед мирян і не зможе ефективно виконувати функції, які на нього покладались. Тож держава свідомо йшла на збереження рис окремішності чернецтва. Секуляризація 1764 р. була завершенням окремих заходів, які лише обмежували права монастирів в користуванні земельними володіннями і направляли частину доходів від них в державну скарбницю, в той час як право володіння і раніше залишалось за монастирями. Причини цього полягали в тому, що у Петра I не було вироблено певного плану, а його наступники задовольнялися напівзаходами. Монастирські володіння стали джерелом, з якого уряд міг черпати ресурси, коли воно потребувало в грошах. Оскільки господарство Росії, в основному через витрати, пов'язані з проведенням петровських реформ, а в наступні десятиліття також внаслідок поганого управління, постійно зазнавало фінансових труднощів, уряд запускарив руку в прибутки від монастирських і церковних володінь. Прибутки від монастирських маєтків використовувалися в різних цілях різними установами, і уряд сам не мав чіткого уявлення про їх розподіл.

Джерела та література

1. Мордвінцев В. М. Секуляризація / Вячеслав Мордвінцев // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
2. Верховской П. В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX ст. Вып. 1 / Павел Верховской. – Варшава, 1912. – 148 с.
3. Горчаков М. И. Монастырский приказ. (1649-1725 г.) : Опыт ист.-юрид. исследования / Михаил Горчаков. – СПб. : Тип. А. Траншеля, 1868. – 296 с.
4. Горчаков М. И. О земельных владениях митрополитов, патриархов и св.Синода (988 – 1738 гг.) / Михаил Горчаков. – СПб., 1871. – 560 с.
5. Смолич И. К. История Русской Церкви (1700 – 1917) / Игорь Смолич. – М. : Валаамский мон-рь, 1997. – Кн. 8. Ч. 1. – 800 с.; Ч. 2. – 798 с.
6. Анисимов Е. Податная реформа Петра I / Евгений Анисимов. – Л. : Наука, 1982. – 296 с.
7. Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века / Илья Булыгин. – М., 1977. – 327 с.
8. Комиссаренко А. И. Разработка законодательных актов секуляризационной реформы 1764 г./ Аркадий Комиссаренко // Проблемы истории России. – Екатеринбург, 1998. – Вып. 2. – С. 44-49.
9. Комиссаренко А. И. Деятельность Комиссии о духовных именах и Коллегии экономии по подготовке секуляризации церковного землевладения в первые годы правления Екатерины II (1762-1764 гг.) / Аркадий Комиссаренко // Международная конференция "Екатерина Великая: эпоха российской истории": Тезисы докладов. – СПб, 1996. – С. 182-185.
10. Мордвінцев В. М. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: Дис. ...докт. ист. наук: 07.00.01 / Вячеслав Мордвінцев. – К., 1999. – 579 с.
11. Борисова А. В. Государство, церковь, общество в России в XVIII – XIX вв.: Учеб. пособие; Яросл. гос. ун-т / А.В. Борисова, Н.С. Велитченко, Ю.Б. Смирнова. – Ярославль, 2002. – 96 с.
12. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. IV
13. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. VIII.
14. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XI.
15. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XII.
16. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XV.
17. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XVI.
18. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XVIII.

19. Полное Собрание Законов Российской Империи : [в 45 т.]. – С-Пб., 1830. – Собр. 1. – Т. XXII.
20. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания. – Т. I.
21. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания. – Т. II.
22. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания. – Т. IV.
23. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания. – Т. V.
24. Соловьев С. М. История России с древнейших времен/ Сергей Соловьев. – Т. 18. – М., 1993. Кн. IX. – С. 491.
25. Завьялов А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II / Алексей Завьялов. – СПб., 1900. – 405 с.
26. Смолич И. К. Русское монашество. 988–1917/ Игорь Смолич // Приложение к «Истории Русской Церкви». – М., 1997. – 608 с.
27. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 1. – Спр. 769. – лл. 789-793
28. Милуков П. Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII века и реформа Петра Великого. Изд.2-е / Павел Милуков. – М., 2011. – 698 с.
29. IP НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 857. – арк. 17
30. Попов Н. Придворные проповедники в царствование императрицы Елизаветы Петровны / Николай Попов// Летописи русской литературы и древности, издаваемые Н.С.Тихонравовым. – М., 1859. – С. 1-33.
31. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра/ Петр Знаменский. – Казань : в унив. тип., 1873. – 851 с.
32. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 40. – Кн. 3066. – Л. 482-482 об.
33. ЦДАК. – Ф. 127. – Оп. 1010. – Д. 3395. – Л. 1-4об.
34. РДАДА. – Ф. Коллегии экономии. № 280. – Оп. 4. – Д. 1775.
35. РДАДА. – Ф. 10. – Оп. 3. – Спр. 433. – Л. 17 – Об.18.

Чупис О. В. Секуляризационные меры правительстве России в XVIII веке

В статье рассматривается анализ секуляризационных процессов, связанных с изменением положения Православной Церкви, церковно-государственных отношений в России в XVIII в. Проанализированы меры правительственной политики, их влияние на внутрицерковную жизнь, приведших к отчуждению земельной собственности духовных феодалов в России в XVIII в.

Ключевые слова: секуляризация, духовенство, монастырские земли, Синод, Коллегия Экономии.

Chupys O. V. Secularizing measures of governments of Russia in the XVIII century

The article deals with the analysis of secularization process that is associated with the position of the Orthodox Church, church-state relations in Russia in the XVIII century. Analyzed measures of government policies and their impact on the internal life, which led to the alienation of land ownership church lords in Russia in XVIII century.

Keywords: secularization, the clergy, monastic lands, the Synod, the College Savings

УДК 94(477):281.9"19/20"

О. Б. Потапова

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються зміни у соціально-психологічному сприйнятті дійсності православним духовенством в Україні протягом 1917-1920 рр. Зроблено спробу виділити основні чинники, що привели духовенство до складного морально-психологічного стану. Обґрунтовується думка, що православні священики через складні, нестабільні умови праці і суспільну напругу перебували у стресовому стані.

Ключові слова: парафіяльне духовенство, морально-психологічний стан, богослужбова діяльність, віруючі, суспільна напруга.

Розвиток громадянського суспільства завжди пов'язаний із зростанням рівня духовності населення. Важлива роль у цьому процесі належить духовенству як провіднику православної традиції. Але вітчизняні історики тільки нещодавно стали звертати увагу на таку маловивчену ділянку історичних досліджень, як соціальна історія, і місце в ній духовенства. У цьому контексті дослідження морально-психологічного стану парафіяльного священика, його сприйняття дійсності і вплив останнього на професійну діяльність і поведінку видається нам актуальним.

У радянській історіографії питання про морально-психологічний стан як таке не розглядалося, а на духовенство було навішено вже загальновідомі ярлики. У сучасних вітчизняних і російських дослідженнях все більше уваги приділяється різним аспектам діяльності православного духовенства в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., його ролі у суспільстві. Серед науковців, у роботах яких започатковано, на нашу думку, розгляд поставленої проблеми варто назвати російських істориків Б.Миронова [1], Т.Леонтьєву[2], вітчизняних дослідників Б.Андрусишина [3], Г.Надтоку [4] та ін. Варто наголосити, що вітчизняні дослідники розширюють коло своїх пошуків у важливих для даного дослідження напрямках [5; 6; 7]. Разом з тим, проблема морально-психологічного стану православного духовенства не була предметом окремого дослідження.

Автор розвідки має на меті проаналізувати стан православного духовенства в Україні, визначити основні чинники, що впливали на його життєдіяльність, показати ставлення до повсякденних проблем у